

અધ્યક્ષીય

મર્યાદાભંગનું યુગપ્રવર્તન

- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

(ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૯મા જ્ઞાનસત્રનું અધ્યક્ષીય પ્રવચન)

અત્યારે મર્યાદાભંગનું યુગપ્રવર્તન છે. ‘મર્યાદા’ પદનું “મર્યાદાપુરુષોત્તમ”માં જે રીતે વચનની મર્યાદાના સંદર્ભમાં અર્થગ્રહણ થયું છે એનાથી બરાબર વિપરીત રીતે એનો અર્થ અહીં સમજવાનો છે. મર્યાદા કે હદ બાંધીને એમાં નૈતિક વ્યવહાર કરવો એ એક વાત છે અને મર્યાદાઓ બાંધી, મરજાદની સંકુચિત સીમામાં વ્યવહાર કરવો કરાવવો એ બીજી વાત છે. સમાજના અમુક વર્ગો માટે મર્યાદા બાંધવી, હદ ઠરાવવી અને જડતાપૂર્વક કે સંવેદનશૂન્ય રીતે સીમાંકનો કરવાં, એ હવે અનુઆધુનિક સમયમાં શક્ય નથી. આ અનુઆધુનિકતાકાળનું કદાચ અંતિમ ચરણ ચાલે છે. અહીં સીમાંકન નહીં, સીમોલ્લઘન પણ નહીં, પરંતુ સીમાસંભ્રમ કેન્દ્રમાં છે. જાતજાતનાં ક્ષેત્રોનાં સંયોજનો દ્વારા અને ક્ષેત્રો વચ્ચેની યુસ્ત રેખાઓનાં વિલોપન દ્વારા સંભ્રમ (Confusion) ઊભો કરવાનું પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે.

નારીવાદ, દલિતવાદ, સજાતીયવાદ, વિકલાંગવાદ, લિંગવાદ, (તૃતીય લિંગ) એવાં કંઈ કંઈ લઘુવૃત્તાન્તો દ્વારા મહાવૃત્તાન્તોનાં ખંડન થઈ રહ્યાં છે. સમાજોના ઉપેક્ષિત ઇલાકાઓને અત્યાર સુધી સીમારેખાઓ વચ્ચે હાંસિયામાં રાખી મુકાયા હતા તે સર્વ ઇલિકાઓ હવે સક્રિય થયા છે. આ દરેક ઇલાકાને હવે એની પોતાની રાજનીતિ છે. આજ લગી માનતા આવ્યા હોઈએ તેમ માનીએ કે કલામાં રાજનીતિને સ્થાન નથી, તો વાસ્તવથી કપાઈ જવાની પૂરી દહેશત છે. હવે તો મનાઈ રહ્યું છે કે રાજનીતિ જગતના વ્યવહારોમાં થતો હસ્તક્ષેપ છે, તો કલા પોતે પણ રાજનીતિનું કાર્ય છે.

ફ્રેન્ચ ચિંતક આલાં બાધુ (Alain Badiou)નો “બાદબાકી” (Substraction)નો સિદ્ધાન્ત પુનર્વિચારમાં ગયો છે. કલાકારને એની અંદરના કર્મશીલ (activist)થી અલગ જોવાની જરૂર નથી. કલાકાર અને કર્મશીલ એક જ લેખકમાં રહીને એકબીજાને પોષણ આપવાનું કામ પણ કરી શકે છે. પણ આલાં બાધુનો એક વિચાર ખાસ લેખે લેવા જેવો છે. બાધુ કહે છે કે જગત કાયદા અને વ્યવસ્થાનું નથી બનેલું પણ કાયદા અને ઇચ્છાનું બનેલું છે. અને કલામાં આ ઇચ્છા અસંખ્ય રૂપો ધારણ કરે છે. વિવેચકે ઇચ્છાના માળખાને

શોધવાનું છે. એના પર આંગળી મૂકી ઇચ્છાના માળખાને ઓળખવાનું છે. જ્યાં જ્યાં કાયદા છે, જ્યાં જ્યાં સીમાઓ છે, જ્યાં જ્યાં મર્યાદાઓ બાંધી છે ત્યાં ત્યાં ઇચ્છાઓ સર્વને ઉલ્લેખવાની, એમને તોડવાની રહે છે. બીજી રીતે કહીએ તો બાંધેલી સીમાઓ અને એ બાંધેલી સીમાઓને ઉલ્લેખવાની ઇચ્છાઓનાં રૂપો કલાક્ષેત્રે મહત્ત્વની ઘટના છે.

પહેલાં કહેવાતું કે મનુષ્ય ટાપુ છે પણ હવે સૂર એવો છે કે મનુષ્ય ટાપુ નથી. એની લાગણીઓનું સામૂહિક અસ્તિત્વ (collective existence) છે; અને આ વાત માનવક્ષેત્રના વિશાળ સંઘટનો પર પ્રભાવ પાડે છે. આ માટે મનુષ્ય સહનશીલતા, સહાનુભૂતિ અને સહઅસ્તિત્વને ઓળખવાનાં રહે છે. અને આ સહઅસ્તિત્વની વચ્ચે જ મનુષ્ય પોતાની ઓળખમાંથી અને પોતાની ઓળખ તરફ સાહસ કરવાનું છે. સાથે સાથે સંસ્કૃતિઓની ઉચ્ચાવચતાના વિચારને દૂર કરી વિવિધતાને પોંખવાની છે અને એકવિધતા વગર એકાત્મકતા સાધવાની છે.

બહુ સ્વાભાવિક છે કે કલાઓને શુદ્ધ અભિગમથી જોવાને સ્થાને કલાઓને ઇચ્છાના અસંખ્ય રૂપોમાં જોવાના અને વિવિધતાને પૂરતો અવકાશ આપવાના અભિગમને કારણે દેલ્હી કહે છે તેવી આજે ઉત્તરકલા (Post art) સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. ઇચ્છાનાં સ્વરૂપો કલા અંગેની સંવેદનશીલતા અને એને અંગેના એકમાત્ર પ્રેમને આ ઉત્તરકલાકાળમાં ઓછાં કરી રહ્યો છે. કદાચ એને કારણે યુસ્ત સૌંદર્યશાસ્ત્રને અનુનેય સૌંદર્યશાસ્ત્ર (Flexible aesthetics) તરફ વાળવું પડશે.

તાજેતરમાં નોબેલ પ્રાઇઝ સુધી પહોંચેલા લોકપ્રિય અમેરિકન ગાયક બોબ ડીલનનો દાખલો પચાવવો પડશે. અહીં લોકપ્રિયતા, સંગીત અને સાહિત્યની ભેળસેળ થઈ જતી સીમાઓનો સ્વીકાર કરવો પડશે. જાપાનની જાણીતી થયેલી કથાને યાદ કરી. જાપાનના કોઈ સમ્રાટે એના મંત્રીને પ્રશ્ન કરેલો કે સો સો માણસોના પરિવારને સાથે લઈને ચાલવાની પેઢીઓથી ઊતરી આવેલી પરંપરાને મંત્રી કેવી રીતે નભાવે છે : ત્યારે મંત્રીએ એક ચબરખી પર કશુંક ચીતર્યા કર્યું – છેવટે ચબરખી સમ્રાટને ધરી. એમાં એક જ શબ્દ વારંવાર લખેલો હતો અને તે શબ્દ હતો : ‘સહનશીલતા’. આજે મર્યાદાભંગના અને સીમાસંભ્રમના યુગમાં ‘સહનશીલતા’ (Tolerance) એક જ મંત્ર હોઈ શકે, જેનો વર્તમાનમાં વ્યક્તિગત, સમાજગત, ધર્મગત, રાષ્ટ્રગત સ્તરે અભાવ છે. સહાનુભૂતિ અને સહઅસ્તિત્વની ખેવના વગર સહનશીલતા કેળવવી અશક્ય છે પણ વર્તમાનની એ પ્રબળ આવશ્યકતા છે.

સહનશીલતાના અભાવમાં આજે ચારે બાજુ આતંકી હિંસાચાર (violence) છે. ક્યાંક સ્થલ પાશવી હિંસાચાર છે. ક્યાંક શોષણની સાથે સૂક્ષ્મ ફૂર હિંસાચાર છે. વર્ગો વર્ગો વચ્ચે વિગ્રહ છે. જાગી ગયેલા ઉપેક્ષિત સમુદાયોનો વિદ્રોહ છે. આ સંજોગોમાં સાહિત્ય સાહિત્યઆધારિત (literature-based) રહી શકે નહિ, સાહિત્ય અત્યારે જીવનનો સીધો આધાર શોધે છે. ક્યારેક લેખક તરફ વળેલું, ક્યારેક વાચક તરફ વળેલું, ક્યારેક ભાષા તરફ વળેલું સાહિત્ય અત્યારે સમાજ અને જગત તરફ વળ્યું છે. સાહિત્ય અત્યારે માત્ર વાચન નહીં પણ સહભાગી વાચન (Participatory reading)ની અપેક્ષા સેવે છે. સાહિત્યની આ પરિવર્તિત દિશાને સમજી વિવેચને એનાં ઉપકરણોને પુનઃ નિર્ધારિત કરવાં પડશે. અનુઆધુનિકતાની પરાકાષ્ઠાનો આ સમય સાહિત્ય સંદર્ભે સતેજ અને સાવધ થવાનો છે.
